

Article No. 291

DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2023.10.02>

Artykuł badawczy / Research article

Dziedzina nauk humanistycznych / Humanities

Dyscyplina naukowa: literaturoznawstwo / Discipline of science: literary studies

Copyright © 2023 SRG and M. Dąbrowska ¹

Citation:

Dąbrowska, M. (2023). Opozycja „swój – obcy” w świadomości Rosjan końca XVIII– początku XIX wieku: dylematy i wybory Nikołaja Karamzina. *Studia Rossica Gedanensia*, 10: 35–47. DOI: <https://doi.org/10.26881/srg.2023.10.02>

OPOZYCJA „SWÓJ – OBCY” W ŚWIADOMOŚCI ROSJAN KOŃCA XVIII – POCZĄTKU XIX WIEKU: DYLEMATY I WYBORY NIKOŁAJA KARAMZINA

MAGDALENA DĄBROWSKA

Uniwersytet Warszawski / University of Warsaw
Wydział Lingwistyki Stosowanej / Faculty of Applied Linguistics
Katedra Rusycystyki / Institute of Russian Studies
ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, PL-00-927 Warszawa, Polska /
Krakowskie Przedmieście St. 26/28, PL-00-927 Warsaw, Poland

Corresponding Author e-mail: m.dabrowska@uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4014-4725>

(nadesłano / received 11.05.2023; zaakceptowano / accepted 20.05.2023)

Abstract

“The Own – The Strange” opposition in the consciousness of the Russians of the late 18th and early 19th centuries: Nikolay Karamzin’s dilemmas and choices

The paper presents literary, journalistic and historiographical works by Nikolay Karamzin (1766–1826) from the perspective of “the own – the strange” opposition. It consists

¹ This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>) which permits use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the article is properly cited, the use is non-commercial, and no modifications or adaptations are made. Publisher: University of Gdańsk. Faculty of Languages [Wydawca: Uniwersytet Gdański. Wydział Filologiczny].

of five parts presenting the evolution of Karamzin's thoughts, dilemmas and choices: *The introduction, Between the own and the strange: On correspondence* (on Karamzin's letters to J. C. Lavater and P. Vyazemsky), "Russia or Europe?": "Russian traveller's letters", "Where is Poland?": „Opinion of a Russian citizen”, *Siberia: on the "History of the Russian State"*, *The Ending*. Two questions are considered: 1. Is Russia Europe? 2. Are lands annexed by Russia (eg. Poland) "real" Russia? The works by Tzvetan Todorov, Bernhard Waldenfels and Marta Wójcicka form the theological basis.

Keywords: Nikolay Karamzin, "the own - the strange" opposition, Russia, Poland, Europe, Siberia, *Russian traveller's letters*, journalism, letters, *History of the Russian State*.

Abstrakt

Artykuł zawiera omówienie dzieł literackich, publicystycznych i historiograficznych Nikołaja Karamzina (1766–1826) z perspektywy opozycji „swój – obcy”. Artykuł składa się z pięciu części, przedstawiających ewolucję poglądów Karamzina, jego rozterki i wybory: *Wprowadzenie, Między własnym a obcym: wokół korespondencji* (o listach Karamzina do J.C. Lavatera i P. Wiaziemskiego), „Rosja czy Europa?": „Listy podróżnika rosyjskiego”, „Gdzie jest Polska?": „Zdanie obywatela rosyjskiego”, *Syberia: wokół „Historii państwa rosyjskiego”, Zakończenie*. Przedmiotem rozpatrzenia są dwa pytania: 1. czy Rosja to Europa?; 2. czy ziemie przyłączone do Rosji (np. Polska) są „prawdziwą” Rosją? Podstawę teoretyczną stanowią prace Tzvetana Todorova, Bernharda Waldenfelsa i Marty Wójcickiej.

Słowa kluczowe: Nikołaj Karamzin, opozycja „swój – obcy”, Rosja, Polska, Europa, Syberia, *Listy podróżnika rosyjskiego*, publicystyka, listy, *Historia państwa rosyjskiego*.

Wprowadzenie

W odpowiedzi na pytanie o sposób postrzegania przez Nikołaja Michajłowicza Karamzina (1766–1826), jedną z czołowych postaci rosyjskiego Oświecenia, tego co rodzime, oraz tego co obce, często pojawia się określenie „odkrywca”. Wiaczesław Lutow pisał, że Karamzin dokonał czterech odkryć, z których w kontekście rozważań o „swojskości – obcości” kluczowe znaczenie mają dwa: odkrycie Europy Zachodniej *Listami podróżnika rosyjskiego* (*Письма русского путешественника*, 1791–1795, wyd. całościowe 1801) i odkrycie przeszłości Rosji w *Historii państwa rosyjskiego* (*История Государства Россійского*, t. 1–8 – 1816–1817, t. 9–11 – 1821–1824, t. 12 – pośmiertnie 1829) (Lûtov 1999: 55). „Dawna Rosja [...] została odkryta przez Karamzina jak Ameryka przez Kolumba” – oto powszechnie znana wypowiedź poety romantycznego Aleksandra Puszkina o *Historii państwa rosyjskiego* (Puškin 2006: 157), która dała początek myśleniu o Karamzinie jako kimś, kto wy dobył na światło dzienne rzeczy niezwykle ważne, a dotąd nieznanne. Warto dodać, że z pomocą tego porównania opisywał inne osoby także sam Karamzin: w drugim liście do Johanna Caspara Lavatera z kwiet-

nia 1787 roku stwierdził, że „kim Kolumb był dla żeglugi”, tym Lavater stał się na polu „poznania człowieka”, odkrycia jego oblicza wewnętrznego (Karamzin 1987a: 468). Korespondencja z Lavaterem – wraz z listami Karamzina do innych osób (por. Frik 2020: 305–313), jego publicystyką oraz *Historią państwa rosyjskiego* – posłuży w niniejszym artykule za główną podstawę materiałową.

Odpowiedź na pytanie o Karamzinowskie postrzeganie swojskości i obcości zostanie oparta więc na zróżnicowanym pod względem genologicznym materiale egzemplifikacyjnym, ale raczej dokumentalnym niż fikcyjnym. Ścisłe rozgraniczenia w tym zakresie są zresztą trudne i zawsze mają charakter sztuczny, wypaczający intencję autora, co szczególnie dobitnie obrazują *Listy podróżnika rosyjskiego*, przez semiotyków Jurija Łotmana i Borisa Uspienskiego określone jako „dzieło literackie „imitujące «nie-literackość»” (Lotman, Uspienskij 1997: 526). *Listy podróżnika rosyjskiego* będą przywoływane zatem jedynie marginalnie, jako niezbędne tło interpretacyjne i do tego tło dobrze zbadane z przyjętej perspektywy. Zdecydowanie ważniejszy niż przynależność genologiczna wydaje się zresztą czas powstania poszczególnych dzieł, pozwalający prześledzić ewolucję poglądów pisarza na swojskość i obcość (czy inność), odsłonić towarzyszące mu w różnym okresie dylematy oraz genezę dokonywanych wyborów. Włączenie w krąg badań artykułów publicystycznych i *Historii państwa rosyjskiego* wydaje się tym istotniejsze, że w dotychczas podejmowanych próbach zarysowania ewolucji poglądów Karamzina były one pomijane albo spychane na plan dalszy. Po części świadczy o tym artykuł Łotmana o ewolucji światopoglądu pisarza w latach 1789–1803, w którym badacz wyodrębnił trzy etapy drogi myślowej Karamzina (okres wydawania czasopisma „Moskowskij Żurnał”, w którym we fragmentach ukazywały się *Listy podróżnika rosyjskiego*, lata 1793–1800 oraz okres wydawania czasopisma „Wiestnik Jewropy”), wyraźnie zaznaczając, że świadomie pomija lata współpracy pisarza z masonerią i okres działalności jako historyka (Lotman 1997: 312–348).

Między własnym a obcym: wokół korespondencji

W 1786 roku Karamzin, przyszły historiograf państwa rosyjskiego, poeta, prozaik, publicysta, wydawca czasopism i almanachów, reformator rosyjskiego języka literackiego, wysłał pierwszy list do Lavatera. Miał wtedy niespełna dwadzieścia jeden lat i mieszkał w Moskwie, a jego korespondent, znany poeta i kaznodzieja z Zurychu, twórca fizjonomiki, był o piętnaście lat starszy. W tym i kolejnym liście, napisanym już po otrzymaniu odpowiedzi, Karamzin wielokrotnie zaznaczał swój dystans wobec adresata: intelektualny (pisał do Lavatera jak uczeń do mistrza, który „wypełnił jego serce płomienną miłością i wysokim szacunkiem”, zastanawiał się, czy „taki człowiek powinien poświęcać choć kilka minut swojego krótkiego snu na korespondencję z młodzieńcem”), przestrzenny (podkreślał, że „urodził się tak daleko od tego, kogo [...] tak wysoko ceni”) i językowy (skarżył się na brak odpowiedniej znajomości języka niemieckiego, prosił o wybaczenie błędów językowych, bo „przecież nie jest Niemcem i z nikim jeszcze nie wymieniał listów po niemiecku”) (Karamzin 1987a: 464–466,

467–470)². Z biegiem czasu dystans zdawał się jednak słabnąć: pisarz przyznawał się do tego, że oddaje się lekturze dzieł nie tylko Lavatera, ale także „Gellerta, Hallera i wielu innych”, „tłumaczy z francuskiego i niemieckiego”, wreszcie w liście z marca 1789 roku oświadczył, że „w maju planuje wyjechać z Moskwy do Petersburga, a z Petersburga [...] przez Niemcy i Szwajcarię [...] do Zurychu, [...] gdzie zatrzyma się kilka miesięcy, [...] po czym pojedzie dalej do Francji i Anglii” (Karamzin 1987a: 469, 478). Ostatnie zacytowane słowa stanowią zapowiedź nie tylko podróży pisarza po Europie, ale również powstania jego *Listów podróżnika rosyjskiego*. Jednak jeszcze mocniej niż własne „oddalenie” od myśliciela z Zurychu Karamzin podkreślał „oddalenie” swoich rodaków od mieszkańców Europy Zachodniej, geograficzne (dzieli ich „kilka krajów”), ale przede wszystkim kulturowo-cywilizacyjne (tak należy tłumaczyć jego słowa o „braku przyjemności [...] czytania w swym ojczystym języku”, niewielkiej liczbie rosyjskich autorów, z których ledwie kilku poetów – jak Michaił Chieraskow – zasługuje na to, by być czytany) (Karamzin 1987a: 469). Ostatnią myśl Karamzin rozwinie w szkicu *Dlaczego w Rosji jest mało talentów autorskich?* (*Отчего в России мало авторских талантов?*).

W 1817 roku Karamzin zintensyfikował wymianę listów z Piotrem Wiaziemskim, poetą i krytykiem literackim, wtenczas przygotowującym się do objęcia służby w kancelarii Nikołaja Nowosilcowa w Warszawie. Pobyt Wiaziemskiego w Warszawie objął lata 1818–1821 i jednym ze źródeł wiedzy o nim stała się właśnie korespondencja z Karamzinem, wtedy pracującym nad kolejnymi tomami *Historii państwa rosyjskiego*. Karamzin nie krył, że sam nie miałby ochoty na taki wyjazd i że Wiaziemski „wysoką cenę płaci za rangę”, a jeśli już szukać korzyści z zaistniałej sytuacji, to w tym, że stolicę Królestwa Polskiego odwiedzi car (Karamzin 1897: 38). W liście z grudnia 1817 roku (miesiąc jest nie bez znaczenia) wyraził przekonanie, że Wiaziemski stale będzie wracał myślowo do Moskwy, gdyż „Warszawa jest zimniejsza od niej” (Karamzin 1897: 41). W ostatnim stwierdzeniu chodziło bynajmniej nie o różnice klimatyczne, ale o stosunek Polaków do Rosjan i Rosji. Z biegiem czasu Karamzin stopniowo oswajał się z myślą o pobycie znajomego w Warszawie: co prawda sugerował jeszcze Wiaziemskiemu, aby ten potraktował początkowy okres pobytu „na próbę”, rozważył po kilku miesiącach powrót do Rosji, a wyrażając nadzieję na szybkie dostarczanie listów, przypominał, że „Warszawa to nie Moskwa”, ale już przyznawał, że Warszawa „od pewnego czasu stała się dla nas interesująca”, co więcej, Polska „stała się swoja” (Karamzin 1897: 44, 46). Więcej jednak niż słowa o „swojej” Polsce zdaje się mówić ironiczny komentarz, który im towarzyszy: „co też to się wyprawia na świecie?” (Karamzin 1897: 46). Nie jest możliwe, aby Polska stała się do końca „swoja”, bo przecież „rosyjskie mleko jest pożywniejsze od polskiego konstytucyjnego”, a spacerujący w cieniu lip carsko-sielskich nie mają czego zazdrościć spacerującym w cieniu kasztanów warszawskich (Karamzin 1897: 54, 57). W pierwszym stwierdzeniu zawarta jest aluzja do możliwej zmiany porządku ustrojowego na ziemiach polskich. „Smutno by mi było, gdyby Pan cieszył się z Polakami, chociaż powinniśmy kochać ich po chrześcijańsku i ludzku” (Karamzin 1897: 55) – taki komentarz również nie świadczy o uznaniu Polaków za „swoich”. Jeśli Karamzin doszukiwał się na ziemiach polskich „swojskości”, to w ich

² Tu i dalej, o ile nie podano inaczej, przekład własny – M.D.

przynależności do Słowiańszczyzny. Dlatego o dawnej stolicy Polski pisał: „Kraków to nie Rzym, jednak ma swe starożytności, do tego słowiańskie: można obejrzeć go z zainteresowaniem i przyjemnością” (Karamzin 1897: 59). Najdobitniej wypowie się Karamzin na ten temat w 1819 roku w *Zdaniu obywatela rosyjskiego* (*Мнение русского гражданина*), jednej z podstawowych pozycji rzucających światło na jego stosunek do Polski oraz rozumienie opozycji „swój – obcy”.

Przywołane listy do Lavatera i Wiaziemskiego, pochodzące z wczesnego (pierwsze) oraz późnego (drugie) okresu działalności Karamzina, obrazują główne kierunki jego namysłu nad swojskością i obcością. W korespondencji ze szwajcarskim myślicielem autor zadaje pytanie o relacje jego państwa i Europy Zachodniej: czy Rosja i kraje zachodnie tworzą wspólnotę kulturowo-cywilizacyjną czy też są odrębnymi, obcymi sobie organizmami? Albo prościej: czy Rosja to Europa? W korespondencji z Wiaziemskim wybrzmiewa pytanie o status w państwie rosyjskim nowych terytoriów, obszarów włączonych do niego – w wyniku działań militarnych lub zabiegów dyplomatycznych – dopiero na pewnym etapie historycznym. Albo inaczej: czy ziemie polskie, które znalazły się w granicach imperium carów po decyzjach rozbiorowych, to dla Rosjanina taka sama ojczyzna jak Moskwa i Petersburg? A jeśli nie taka sama, to czy po prostu inna, czy może obca albo wręcz wroga? Z przywołanej korespondencji wyłania się obraz Karamzina jako skłonного raczej oddzielać od siebie Rosję i nie-Rosję (rozumianą jako zarówno obszary poza jej ówczesnymi granicami, jak i „nierosyjskie” ziemie w jej obrębie, swoista „inna” Rosja), a jeśli już wskazującego w tak szeroko rozumianej nie-Rosji na pokrewieństwo z Rosją, to w sposób ostrożny, z wieloma zastrzeżeniami i obwarowaniami. Jak z tego wynika, nie wystarczy brać pod uwagę samej opozycji „swój – obcy”, należy poszerzyć ją bowiem o człon „inny”. „Innemu” bliżej może być do „obcego”, ale przecież przy spełnieniu pewnych warunków i w określonych okolicznościach „inny” może być uznany na „swojego”.

Postawa pisarza była znacznie bardziej skomplikowana niż to się wydaje na pierwszy rzut oka. Po pierwsze dlatego, o czym była już mowa na wstępie, że zmieniała się w czasie i pozostawała w ścisłej zależności od wydarzeń bieżących. Po drugie z tego powodu, że zwykle bywała bardziej zniuansowana, obejmowała wiele kwestii szczegółowych, co też już zostało zasygnalizowane, choćby przy wyodrębnieniu kategorii „innego”. Niektóre z niuansów zresztą wybrzmiewają we wspomnianej korespondencji. Za przykład mogą służyć uwagi o Moskwie i Petersburgu w liście do Wiaziemskiego z 1821 roku, wskazujące na większą swojskość starej rosyjskiej stolicy, większe zadowolenie w niej niż w nowej („W Moskwie jest nudno, w Petersburgu nieprzyjemnie. Proszę nie nudzić się w Moskwie i znajdować przyjemności w Petersburgu”; [Karamzin 1897: 120]), czy też wyrażona w pierwszym liście do Lavatera opinia o Francji jako kraju ludzi nierozumnych, świadcząca o postrzeganiu Europy Zachodniej nie jako monolitu, ale barwnej mozaiki państw o zróżnicowanych cechach (Karamzin 1987a: 465).

Przy rozpatrywaniu opozycji „swój (swojski) – obcy / inny” nie sposób przejść obojętnie obok jeszcze jednej wypowiedzi ze spuścizny epistolarnej, tym razem należącej już nie do samego Karamzina, lecz do jego szwajcarskiego korespondenta. Chodzi o słowa Lavatera w liście z lipca 1787 roku: „nasze «ja» widzi siebie tylko w innym «ty», nie mamy w sobie punktu widzenia samych siebie” (Karamzin 1987a: 470), przywołujące na myśl koncepcję fenomenologii obcego Bernharda Waldenfelsa (zob. Wal-

denfels 2002) i następujący komentarz do niej Stanisława Czerniaka: „nawet w lustrze [...] oglądany nigdy nie pokrywa się bez reszty z oglądającym” (Czerniak 2002: XVI). Metafora lustra, pod piórem Lavatera wybrzmiewająca w słowach „nasz wzrok nie jest tak skonstruowany, aby widzieć siebie bez lustra” (Karamzin 1987a: 470), czyli raczej przybierająca postać metafory okna, przez które widzimy innych, jest często wykorzystywana nie tylko w studiach nad wspomnianą opozycją, ale także w badaniach nad dialogiem kultur. W klasycznej już definicji dialogu kultur zaproponowanej przez Rocha Sulimę czytamy, że „jedna kultura nie może «poznać siebie», nie może zdobyć świadomości siebie bez rozpoznania się, «przejrzenia się» w lustrze innej kultury” (Sulima 1982: 174). W ramach badań nad „swojskością – obcością / innością” warto odnotować sięganie po nią przy określaniu funkcji społeczno-kulturowych „obcego / innego”. Marta Wójcicka trafnie sprowadziła je do dwóch: „obcy / inny” jako „tworzywo nas samych” oraz „obcy / inny” właśnie jako „lustro, w którym przeglądając się, odkrywamy, odnajdujemy i poznajemy siebie”; w drugie ujęcie „obcości / inności” w naturalny sposób wpisane są funkcje „poznawcza, tożsamościowa, podmiotowa, czyli główne funkcje komunikacyjne” (Wójcicka 2018: 138). Bez względu na to, która funkcja wysuwa się na plan pierwszy, kontakt z tym, co obce i inne, jawi się jako czynnik wzbogacający, pobudzający rozwój jednostki i społeczeństwa.

„Rosja czy Europa?": *Listy podróżnika rosyjskiego*

Rozwijając przywołaną myśl Łotmana i Uspienskiego o *Listach podróżnika rosyjskiego* jako „dziele literackim „imitującym «nieliterackość»”, Andriej Zorin pisał, że mamy do czynienia w nich z „życiową empirią podróży” przetworzoną w materię literacką (Zorin 1985: 215). Do tego sformułowania można dodać następne, mianowicie, że „materia literacka” wyraża się tu w gatunku podróży sentymentalnej, a „życiowość” oznacza oparcie się Karamzina na wrażeniach z własnej podróży po Europie z lat 1789–1790, prowadzącej przez ziemie niemieckie, Szwajcarię, Francję i Anglię, o czym już wiemy z jego listów do Lavatera.

W *Listach podróżnika rosyjskiego* Karamzin udzielił twierdzącej odpowiedzi na pytanie o europejską tożsamość Rosji. „*Listy podróżnika rosyjskiego* były zasadniczo nowym słowem w dyskusji o Rosji i Zachodzie, Karamzin wprowadził czytelnika w świat, w którym Rosja i Zachód nie przeciwstawiają się sobie: Europa nie była ani ratunkiem, ani zagrożeniem dla Rosji, [...] stała się zwykłą, zrozumiałą, swoją, nieobca [...]. Głos Karamzina w sporze «Rosja czy Europa?» miał wymowę „Rosja to Europa” – pisali Łotman i Uspienski (Lotman, Uspienski 1997: 522–523). O wrogości czy sprzecznych interesach lub wartościach nie było tu mowy, choć pisarz zaznaczał różnice między krajami. Nieprzypadkowo nazwisko Karamzina jest przywoływane w licznych pracach o „rosyjskim europeizmie” (zob. np. Kuzmina 2018).

Przyjrzyjmy się teraz wybranym ustępom *Listów podróżnika rosyjskiego*, pokazującym, że ich autor rzeczywiście odpowiadał twierdząco na pytanie o przynależność cywilizacyjno-kulturową Rosji do Europy. Nie dziwi to, że na plan pierwszy wysuwają się wśród takich fragmentów, umownie rzecz ujmując, „listy z granicy”, opisy przejazdu z obszaru jednego do drugiego państwa. Granica jest bowiem z natury rzeczy

miejszem, w którym nie tylko spotykają się ze sobą: to co własne, z tym co obce, ale także wchodzą one ze sobą w rozmaite relacje.

Droga do Europy Zachodniej wiodła tytułowego „podróżnika rosyjskiego” przez ziemie nadbałtyckie. W okolicach Narwy ugrzązł w błocie i przewrócił się powóz, którym jechał, a ten wypadek skłonił go do zastanowienia się nad sensem całego przedsięwzięcia, wyrwywającego z dotychczasowego ustabilizowanego, przewidywalnego życia (zob. Karamzin 1987b: 7–10). Epizod z wywróconym powozem miał jednak szczęśliwe zakończenie, utwierdzające podróżnika w przekonaniu o słuszności decyzji o wyjeździe: z pomocą przyszła mu bowiem miejscowa rodzina, która przyjęła go pod swój dach do czasu, gdy powóz stał się zdalny do dalszej jazdy. Troska, jakiej wojażer doświadczył ze strony obcych ludzi, sprawiła, że przykre wrażenie towarzyszące wyjazdowi z kraju uległo osłabieniu, a wraz z nim przestała istnieć w jego świadomości sama granica. Oznacza to, że państwa europejskie nie przeciwstawiają się sobie w świadomości pisarza, ale zostają potraktowane przez niego jako jedna – przyjazna dla wszystkich – całość. Do rangi symbolu urasta gest „podróżnika rosyjskiego” i miejscowego chłopca, biorących się za ręce i idących dalej razem do domu drugiego. Symboliczną wymowę ma również scena w karczmie kurlandzkiej, w której przypadkowo zebrani przybysze z ziem niemieckich, Francji i Włoch nie byli w stanie porozumieć się ze sobą i dopiero „podróżnik rosyjski” wcielił się w rolę tłumacza (zob. Karamzin 1987b: 10–12), rozpoczynając tym samym – rozumiany już bynajmniej nie przenośnie, ale całkiem dosłownie – dialog między narodami Europy. Jeszcze raz można powtórzyć, że pod piórem pisarza narody i kraje nie przeciwstawiają się sobie, przeciwnie – pisarz wskazuje drogi porozumienia między nimi, wyszczególnia wkład każdego z nich we wspólną cywilizację europejską (por. Dąbrowska 2009: 159–179).

W postawie twórcy *Listów podróżnika rosyjskiego* zauważamy oświeceniowy optymizm, wiarę we współpracę między ludźmi, podejmowaną z własnej inicjatywy i w szlachetnym celu.

„Gdzie jest Polska?": Zdanie obywatela rosyjskiego

Pytanie „gdzie jest Polska?” pisarz postawił na łamach czasopisma „Wiestnik Jewropy” w 1802 roku, zastanawiając się nad losami terytoriów europejskich, które „całkiem znikły”, oraz nad obowiązkami kartografów, którzy „musieli od nowa zacząć swoją pracę” (Karamzin 1984: 207). Ten sam los podzieliły Wenecja i „liczne księstwa w Niemczech” (Karamzin 1984: 207).

W 1819 roku, odnosząc się w *Zdaniu obywatela rosyjskiego* do pomysłu nadania szczególnych praw Królestwu Polskiemu, Karamzin już nie pytał, gdzie jest Polska, ale jasno stawiał sprawę, że dla bezpieczeństwa Rosji i całej Europy Polska powinna nie tylko pozostać w granicach państwa rosyjskiego, ale także nie mieć w nim szczególnych przywilejów. Czym było *Zdanie obywatela rosyjskiego* i jaką argumentację przedstawił w nim rosyjski publicysta?

Ten znacznie mniej znany od *Listów podróżnika rosyjskiego*, ale kluczowy w studiach nad relacjami rosyjsko-polskimi w pierwszej połowie XIX wieku, w odtwarzaniu stosunku Rosjan do tzw. „sprawy polskiej”, tekst Karamzina nazywany jest przez pol-

skich historyków bądź – zwięźle – „słynnym memoriałem antypolskim” (Łojek 2015: 284), bądź – bardziej opisowo – „memoriałem”, w którym „uderzając w strunę patriotyzmu rosyjskiego i przywołując wielkie dzieło Katarzyny II zjednoczenia ziem ruskich, [Karamzin – M.D.] przeciwstawił się pomysłom odbudowy państwa polskiego” (Zdrada 2005: 109). Określeń można znaleźć w polskiej literaturze przedmiotu dużo więcej (zob. Głuszkowski 2017: 221–230), podobnie zresztą jak propozycji przekładu pierwszego członu tytułu, zmierzających w kierunku odejścia od neutralnego określenia „zdanie” na rzecz bardziej nacechowanego znaczeniowo słowa „protest” (Zdrada 2005: 109). Genezę *Zdania obywatela rosyjskiego* łączy się z rozmową Karamzina z carem Aleksandrem I w Carskim Siole w październiku 1819 roku (warto przypomnieć sobie w tym kontekście wspomniany wcześniej list pisarza z tej położonej pod Petersburgiem miejscowości do Wiaziemskiego z roku poprzedniego), w której Karamzin, jak obrazowo ujął rzecz Andrzej Nowak, przemówił głosem „rodzącej się opinii publicznej w Rosji”, wystąpił jako „zatroskany o dobro wspólne obywatel”, wchodzący „w spór z władcą swego państwa” (Nowak 2000: 76). Istotę sporu między obywatelem i monarchą stanowiła przynależność ziem polskich do imperium rosyjskiego oraz ich status prawny i polityczny w jego obrębie.

Rozumowanie Karamzina było następujące: Aleksander I jest przede wszystkim carem, a dopiero potem chrześcijaninem, dlatego najpierw jest zobowiązany zadbać o państwo i jego integralność, rozumianą jako funkcjonowanie w granicach wytyczonych – nieważne, że siłowo – przez poprzedników na tronie. Przypomnijmy, że na etykę chrześcijańską Karamzin powoływał się w liście do Wiaziemskiego. Dwie kluczowe konkluzje autora *Zdania obywatela rosyjskiego* brzmiały: „Nigdy Polacy nie będą nam ani prawdziwymi braćmi, ani wiernymi sojusznikami” oraz „Polacy, przez prawo uznani za naród państwowy, są dla nas [tj. Rosjan – M.D.] bardziej niebezpieczni niż Polacy – obywatele Rosji” (Karamzin 1862: 7–8). Małgorzata Karpińska dostrzegła w *Zdaniu obywatela rosyjskiego* „werbalizację lęków” i przestrożę „przed igraniem planami odbudowy Rzeczypospolitej” (Karpińska 2013: 23, 29). Jeżeli była to werbalizacja rosyjskich lęków, to z pewnością nie jednostkowych, ale zbiorowych.

Zdanie obywatela rosyjskiego nie pozostawia wątpliwości co do tego, że Karamzin nie widział Polski na mapie Europy, a sam ten kontynent postrzegał jako złożony z dwóch części: Europy i Rosji, zyskującej tym samym status osobnego kontynentu. „Między Rosją a Europą nie ma miejsca dla polskiego państwa” – pisał o jego stanowisku Nowak (Nowak 2000: 76).

Karamzin z okresu *Grand Tour* po Europie, wydania książkowego *Listów podróznika rosyjskiego* z 1801 roku oraz z roku 1802, kiedy w czasopiśmie „Wiestnik Jewropy” pytał: „gdzie jest Polska?”, oraz Karamzin z 1819 roku, wyrażający przekonanie „obywateli rosyjskich”, że Polski nie ma i być nie może, bo jej odtworzenie jako suwerennego państwa wydatnie zagroziłoby interesom Rosji, jawią się zatem jako osoby różnie rozkładające akcenty na europejskiej mapie politycznej. Im mniej było w pisarzu „człowieka prywatnego”, im bliżej znajdował się elit państwa rosyjskiego i samego cara, im trwalsze były jego z nimi powiązania, obejmujące też korzyści finansowe, tym bardziej radykalizowały się jego poglądy na odrębność Rosji w Europie. Polacy zajęli w optyce politycznej Karamzina miejsce potencjalnego wroga.

Syberia: wokół *Historii państwa rosyjskiego*

Przez czytelników Puszkiniowskie porównanie Karamzina do Krzysztofa Kolumba może być uznane za efektowną figurę stylistyczną, pozycjonującą *Historię państwa rosyjskiego* w rosyjskiej historiografii, ale badacze opozycji „swój – obcy” widzą w niej ukrytą i nieoczywistą wskazówkę metodologiczną. Na przykładzie Kolumba i jego wyprawy za ocean oparł się w swoim odczytaniu problemu „innego” Tzvetan Todorov, formułując myśl, iż „Kolumb odkrył Amerykę, ale nie Amerykanów”, oznaczającą, że odkrywca nowego kontynentu wykazał się „nieznajomością” miejscowej ludności oraz nie uznał jej za „podmiot, chociaż odmienny, ale dysponujący tymi samymi prawami” (Todorov 1996: 59). Przyczyn takiej postawy badacz doszukiwał się w „egocentryzmie, [...] utożsamieniu wartości własnych z wartościami w ogóle, swojego ja z wszechświatem”, a jej skutki widział w „podważeniu [...] możliwości istnienia rzeczywistości odmiennej, innej substancji ludzkiej, takiej która mogłaby stanowić coś więcej niż prosty wariant własnej niedoskonałej postaci” (Todorov 1996: 51). Słowa te przypomniał Austin Jersild w kontekście kolonializmu rosyjskiego XIX–XX stulecia (Jersild 2022: 174).

W naturalny sposób rodzi się pytanie o stosunek do „innej substancji ludzkiej” Karamzina – „Kolumba przeszłości” Imperium Rosyjskiego, określonego przez Jerzego Rohozińskiego w przedmowie do polskiego wydania książki Jersilda jako „nietypowy organizm kolonialny, bo pozbawiony kolonii zamorskich, stanowiący za to olbrzymią, zwartą masę ładu ze swoimi kolonialnymi peryferiami” (Rohoziński 2022: 9). W *Historii państwa rosyjskiego* Karamzin skrupulatnie odnotowywał zdobycze terytorialne Rosji (a jeżeli tak zdarzyło się w dziejach, to i straty w tym zakresie). W tomie jedenaścim mowa jest o dotarciu wojsk rosyjskich nad brzeg Morza Kaspijskiego (Karamzin, t. 11, 1827: 52), w tomie dziesiątym – o „na zawsze [...] ważnym nabyciu przy Rosji utwierdzeniu” (o Syberii) i o „ciąglym [...] strzeżeniu Taurydy” (Karamzin, t. 10, 1827: 22, 46), w tomie dziewiątym – „o pierwszym zawojowaniu Syberii” (Karamzin, t. 9, 1827: 336 i nast.), a są to tylko przykłady. W większości tych fragmentów rzuca się w oczy podkreślanie materialnych korzyści z przyłączenia tych czy innych ziem przy jednoczesnym marginalizowaniu wiadomości o ich dotychczasowych mieszkańcach. Drugi z nich wypełnia spis dóbr syberyjskich, które około 1586 roku zasiliły skarb państwa rosyjskiego („200.000 soboli, 10.000 lisów czarnych i 500.000 wiewiórek, prócz bobrów i gronostajów”), a sama Syberia została nazwana „pustynią”, dopiero zasiedlaną przez „pospólstwo z Permu, Wiatki, Kargopola, i z samych nawet prowincji Moskiewskich” (Karamzin, t. 10, 1827: 21–22). Można odnieść wrażenie, że ziemie przyłączane do państwa rosyjskiego były albo bezludne, jak Syberia, albo zamieszkałe przez wrogów, jak Tauryda, porównana do „jadowitej gadziny”, „wrzucającej ogień i śmierć w granice Rosji” (Karamzin, t. 10, 1827: 47). „Inny” – raczej już nie „Obcy”, gdyż faktem stało się połączenie z Rosją, „przypieczętowane” przez zasilanie tamtejszymi dobrami skarbcza państwowego – zdaje się więc na nowych ziemiach albo w ogóle nie istnieć, albo być kłopotem, który szybko i najmniejszym kosztem należy usunąć.

Na szersze zainteresowanie zasługuje ustęp z tomu dziewiątego, przy czym jednocześnie z dwóch perspektyw, zarówno rubieży państwa rosyjskiego, jak i relacji Rosji z Europą Zachodnią. Syberia jawi się w nim nie tylko jako nabytek terytorialny Rosji, ale także „drugi świat nowy dla Europy” (w domyśle: pierwszym „nowym światem” –

Mundus Novus z listu florenckiego podróżnika Amerigo Vespucciego – były lądy naniezione na mapę świata w epoce wielkich odkryć geograficznych, a kolebką „starego świata” sama Europa), w którym Rosja będzie „w ciągu wieków stanowić nowe postępy czynności społeczeństwa” (Karamzin, t. 9, 1827: 336). Jak widać, pisarz uznawał Rosję za część Europy oraz przypisał jej rolę pomostu kulturowego i cywilizacyjnego między Europą a pozaeuropejskim Wschodem, promotora wartości europejskich poza Europą. Za sprawą Rosji te rozległe obszary mogą nie tylko wejść na drogę postępu, ale pod względem składu ludnościowego nawet same stać się Europą: w nich mogą się „rozprzestrzenić ścieśnione w Europie ludy” (Karamzin, t. 9, 1827: 336). Syberia to rezerwar ziemi dla Europejczyków, nowa, perspektywiczna przestrzeń życiowa. Interesy kolonistów – najpierw kilku kupców, potem wojewodów i całych „chorągwi” (Karamzin, t. 9, 1827: 337) – historyk utożsamiał z interesem państwa. Pełne potwierdzenie znajduje stwierdzenie Todorova, że „ekspansja duchowa jest nierozłącznie związana z podbojem ekonomicznym” (Todorov 1996: 53). Za umowną granicę między „starą” i „nową” Europą Karamzin uznawał Ural, nazywany wtedy „Górami Ryfejskimi” (Karamzin, t. 9, 1827: 337).

Zakończenie

W *Historii państwa rosyjskiego* nie ma mowy o rozbiorach Polski i tym, co zdarzyło się w ich następstwie (Polska epok poprzednich oczywiście jest opisywana). Dzieje Rosji zostały doprowadzone w niej do początku XVII wieku. Współczesne wydarzenia pisarz komentował w tekstach publicystycznych (poza *Zdaniem obywatela rosyjskiego* o Polsce wypowiedział się w *Zapisce o starej i nowej Rosji*) oraz w listach (może poza korespondencją z Lavaterem, której głównym tematem stało się poszukiwanie przez młodego Rosjanina możliwości poznania Europy Zachodniej i porównania jej z Rosją). Korespondencja z Wiaziemskim nie potwierdza postrzegania Rosji jako integralnej części Europy (jak w *Listach podróżnika rosyjskiego*) i jako łącznika między Europą a pozaeuropejskim Wschodem (jak w „syberyjskich” partiach *Historii państwa rosyjskiego*), przeciwnie, z biegiem czasu zdaje się w niej wysuwać na plan pierwszy obraz Rosji odrębnej od Europy, dalekiej od jej wartości, podążającej własną drogą. „Rosja to nie Anglia, nawet nie Królestwo Polskie: ma własny los państwowy...” (Karamzin 1897: 60) – pisał w 1818 roku w kontekście konstytucji, być może rozwiązania gdzieś odpowiedniego, ale w Rosji sztucznego. Karamzin ustanawiał tu jakby nieprzekraczalną granicę między Rosją a Europą, której nie tylko nie stawiał, ale którą zdecydowanie usuwał w *Listach podróżnika rosyjskiego*. Można mówić zatem o ewolucji postawy rosyjskiego pisarza i historyka w tym zakresie, związanej z wydarzeniami w Europie i własnymi kontaktami z elitami władzy. Jeszcze lepiej niż słowo „ewolucja” pasuje do jego postawy określenie „fluktuacja”, sygnalizujące czynnik wahania, odchylenia w tę bądź inną stronę zależnego od okoliczności zewnętrznych. Ponadto można dostrzec w dziełach Karamzina stopniowanie inności i obcości, przypisywanie poszczególnym miejscom – Polsce, Europie Zachodniej i Syberii – raz większego, innym razem, zwykle pod wpływem okoliczności zewnętrznych, mniejszego podobieństwa do Rosji.

Przegląd opracowań na temat opozycji „swój – obcy” pozwala stwierdzić, że refleksja teoretyczna nad nią objęła w znacznym stopniu określenie jej odmian i sposobów rozumienia. W tym kierunku poszła Marta Wójcicka w klasyfikacji funkcji społeczno-kulturowych „obcego / innego”, ale także – na wyższym poziomie uogólnienia – niewymieniany jeszcze w niniejszym artykule Mieczysław Dąbrowski. Spośród pięciu wyodrębnionych przez tego badacza ujęć omawianego zjawiska w spuściźnie autora *Listów podróżnika rosyjskiego* znajdujemy przede wszystkim trzy: po pierwsze, jego pojmowanie antropologiczne, po drugie, powiązanie z kategorią tożsamości, po trzecie wreszcie, odczytanie w kluczu kolonialnym. Z podejściem pierwszym, sugerującym, jak wyjaśnia Dąbrowski, „obecność granicy, jakiegoś przejścia między jednym a drugim, [...] które tyleż łączą, co dzielą”, oraz z podejściem drugim, podkreślającym – jeszcze mocniej niż miało to miejsce w koncepcji Waldenfelsa – wzbogacającą niezbędność kontaktu z „obcością zewnętrzną” (Dąbrowski 2009: 165, 167), mamy do czynienia w korespondencji z Lavaterem oraz w *Listach podróżnika rosyjskiego*. Z podejściem ostatnim, łączonym przez Dąbrowskiego z „kategorią kolonializmu, [...] wszelkiej dominacji, która u źródeł ma przekonanie o jakkolwiek definiowanej wyższości (bo wyższość ustanawia obcość!)” (Dąbrowski 2009: 164), spotykamy się w korespondencji z Wiaziemskim, „polskim” *Zdaniu obywatela rosyjskiego* oraz w „syberyjskich” ustępach *Historii państwa rosyjskiego*.

Myślenie kategorią „swój – obcy” nie jest cechą tylko jednej epoki i jakiegoś jednego jej przedstawiciela. To ona właśnie odegrała istotną rolę w dziewiętnastowiecznym sporze między słowianofilami i okcydentalistami (zapadnikami). Dawne rosyjskie opinie o „swoim” i „obcym” stanowią często klucz do zrozumienia współczesności. Z wydarzeniami za polską wschodnią granicą po lutym 2022 roku koresponduje chociażby opinia Karamzina – tytułowego „obywatela rosyjskiego” – o „trzymaniu” w rękę władcy rosyjskiego ziem, które kiedykolwiek w przeszłości znajdowały się w granicach jego państwa, a jeśli wydostały się one spod tego panowania, to zbrojnego przywrócenia ich na rosyjskie „łono”. Mechanizmy te wyjaśniają prace na temat mentalności rosyjskiej (zob. m.in. *Mentalność... 1995, Mentalność... 2015*) czy też książki, których autorzy wprost pytają „czy Rosja jest barbarzyńcą?” (zob. Primus [2018]).

Bibliografia / References

- Czerniak, S. (2002). *Założenia i historyczne aplikacje Bernharda Waldenfelsa fenomenologii obcego*. W: Waldenfels, B. *Topografia obcego. Studia z fenomenologii obcego*. Przekł. J. Sidorek. Warszawa: Oficyna Naukowa: VII–XXVIV.
- Dąbrowska, M. (2009). *Dla pożytku i przyjemności. Rosyjska podróż sentymentalna przełomu XVIII i XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Dąbrowski, M. (2009). Swój / obcy / inny. Kontynuacja. *Anthropos?*, 12–13: 164–176. (Online) https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/6873/dabrowski_swój-obcy-inny_anthropos_2009.PDF?sequence=1 (dostęp 10.05.2023).
- Frik T. (2020). Образ „чужого” в епистолярии Н.М. Кaramzina. *Vestnik Tomского государственного университета. Филология*, № 63: 305–313 [Фрик Т. (2020). Образ „чужого” в епистолярии Н.М. Карамзина. *Вестник Томского государственного университета. Филология*. № 63: 305–313].

- Głuszkowski, P. (2017). „Zdanie obywatela rosyjskiego” Mikołaja Karamzina na tle polsko-rosyjskich stosunków w dobie Królestwa Polskiego. W: Dąbrowska, M., Głuszkowski, P. (Red.). *Mikołaj Karamzin i jego czasy*. Warszawa: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego: 221–230.
- Jersild, A. (2022). *Orientalizm po rosyjsku. Górale Kaukazu Północnego i pogranicze gruzińskie 1845–1917*. Przekł. J. Rohoziński. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Karamzin, M. (1827). *Historia państwa rosyjskiego*. Przekł. G. Buczyński. T. 9, 10, 11. Warszawa: W Drukarni przy ulicy Krakowskie Przedmieście Nro 385.
- Karamzin, N. (1862). *Mnienie ruskogo graždanina*. V: *Neizdannnye sočineniâ. Perepiska Nikolaâ Karamzina*. Č. 1. Sankt-Peterburg: V Tipografii I. Tibleva i komp.: 3–8 [Карамзин, Н. (1862). *Мнение русского гражданина*. В: *Неизданные сочинения. Переписка Николая Карамзина*. Ч. 1. Санкт-Петербург: В Типографии И. Тиблева и комп.: 3–8].
- Karamzin, N. (1897). *Pis'ma N.M. Karamzina k knâzû P.A. Vâzemskomu 1810–1826. (Iz Ostaf'evskogo arhiva)*. Sankt-Peterburg: Tipografiâ M. Stasûleviča [Карамзин, Н. (1897). *Письма Н.М. Карамзина к князю П.А. Вяземскому 1810–1826. (Из Остафьевского архива)*. Санкт-Петербург: Типография М. Стасюлевича].
- Karamzin, N. (1984). *Vseobšee obozrenie*. V: Karamzin N. *Sočineniâ v dvuh tomah*. T. 2. Red. G.P. Makogonenko. Leningrad: Hudožestvennaâ literatura: 206–214 [Карамзин, Н. (1984). *Всеобщее обозрение*. В: Карамзин Н. *Сочинения в двух томах*. Т. 2. Ред. Г.П. Макогоненко. Ленинград: Художественная литература: 206–214].
- Karamzin, N. (1987a). *Perepiska Karamzina s Lafaterom 1786–1790*. V: Karamzin, N. *Pis'ma ruskogo putešestvennika*. Leningrad: Nauka: 464–498 [Карамзин, Н. (1987a). *Переписка Карамзина с Лафатером 1786–1790*. В: Карамзин, Н. *Письма русского путешественника*. Ленинград: Наука: 464–498].
- Karamzin, N. (1987b). *Pis'ma ruskogo putešestvennika*. Leningrad: Nauka [Карамзин, Н. (1987b). *Письма русского путешественника*. Ленинград: Наука].
- Karpińska, M. (2013). *Ziemie Polskie po trzecim rozbiorze. Księstwo Warszawskie, Królestwo Polskie i zabór rosyjski – do 1831 roku*. W: Nowak, A. (Red.). *Historie Polskie w XIX wieku*. T. 2. Cz. 1. Warszawa: Wydawnictwo DiG: 23–29.
- Kuz'mina, M. (2018). *Russkij evropeizm v zerkale literatury. Ot drevnerusskikh hoždenij k „Bylomu i dumam” A.I. Gercena*. Sankt-Peterburg: Rostok [Кузьмина, М. (2018). *Русский европеизм в зеркале литературы. От древнерусских хождений к „Былому и думам” А.И. Герцена*. Санкт-Петербург: Росток].
- Lotman Ū. (1997). *Evolûciâ mirovozzreniâ Karamzina (1789–1803)*. V: Lotman, Ū. *Karamzin. Sotvorenje Karamzina. Stat'i i issledovaniâ 1957–1990. Zametki i recenzii*. Sankt-Peterburg: Iskustvo – SPB: 312–348 [Лотман Ю. (1997). *Эволюция мировоззрения Карамзина (1789–1803)*. В: Лотман, Ю. *Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957–1990. Заметки и рецензии*. Санкт-Петербург: Искусство – СПб: 312–348].
- Lotman, Ū., Uspenskij, B. (1997). „Pis'ma ruskogo putešestvennika” Karamzina i ih mesto v razvitii ruskoj kul'tury. V: Lotman, Ū. *Karamzin. Sotvorenje Karamzina. Stat'i i issledovaniâ 1957–1990. Zametki i recenzii*. Sankt-Peterburg: Iskustvo – SPB: 484–564 [Лотман, Ю., Успенский, Б. (1997). *„Письма русского путешественника” Карамзина и их место в развитии русской культуры*. В: Лотман, Ю. *Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957–1990. Заметки и рецензии*. Санкт-Петербург: Искусство – СПб: 484–564].
- Lûtov, V. (1999). *Russkie pisateli v žizni*. Čelâbinsk: Ural LTD [Лютюв, В. (1999). *Русские писатели в жизни*. Челябинск: Урал LTD].
- Łojek, J. (2015). *Pisma wybrane. XIX wiek*. Red. M. Kornat. Kraków: Universitas.
- Mentalność... (1995): *Mentalność rosyjska: słownik*. (Red.) A. Lazari. Katowice: Śląsk.
- Mentalność... (2015): *Mentalność rosyjska a Polska*. (Red.) E. Walewander. Lublin: KUL.

- Nowak, A. (2000). *Oświecony” rosyjski imperializm i Polska (od Piotra I i Katarzyny II do Karamzina i Puszkina)*. W: Epsztejn T. (Red.). *Polacy a Rosjanie. Materiały z konferencji „Polska – Rosja”. Rola polskich powstań narodowych w kształtowaniu wzajemnych wyobrażeń*, Warszawa – Płock, 14–17 maja 1998 r. Warszawa: Wydawnictwo Neriton: 67–86.
- Primus, S. ([2018]). *Czy Rosja jest barbarzyńcą?: psychoanaliza rosyjskiego ducha*. Kraków: Wydawnictwo M.
- Puškin, A. (2006). *Otryvki iz pisem, mysli i zamečaniâ*. V: Buplaka, D.K. (Red.). *Karamzin: pro et contra. Ličnost' i tvorčestvo N.M. Karamzina v ocenke pisatelej, kritikov, issledovatelej. Antologija*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Russkoj Hristianskoj gumanitarnoj akademii, 156–157 [Пушкин, А. (2006). *Отрывки из писем, мысли и замечания*. В: Буплака, Д.К. (Ред.). *Карамзин: pro et contra. Личность и творчество Н.М. Карамзина в оценке писателей, критиков, исследователей. Антология*. Санкт-Петербург: Издательство Русской Христианской гуманитарной академии, 156–157].
- Rohoziński, J. (2022). „Zgrzeszyłeś bracie Jefimiczu”, czyli orientalizm po rosyjsku. *Przedmowa do przekładu polskiego*. W: Jersild, A. *Orientalizm po rosyjsku. Górale Kaukazu Północnego i pogranicze gruzińskie 1845–1917*. Przekł. J. Rohoziński. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy: 9–16.
- Sulima, R. (1982). *Literatura a dialog kultur*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Todorov, T. (1996). *Podbój Ameryki. Problem innego*. Przekł. J. Wojcieszak. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Waldenfels, B. (2002). *Topografia obcego. Studia z fenomenologii obcego*. Przekł. J. Sidorek. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Wójcicka, M. (2018). *Spoleczno-kulturowe funkcje obcego / innego*. W: Karwatowska, M., Litwiński, R., Siwiec, A. (Red.). *Obcy Inny. Propozycje aplikacji pojęciowych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 127–138.
- Zdrada, J. (2005). *Historia Polski 1795–191.*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zorin, A. (1985). *Novye aspekty staryh problem. Voprosy literatury*, 7: 214–220 [Зорин, А. (1985). *Новые аспекты старых проблем. Вопросы литературы*, 7: 214–220].

Competing interests: The author declares that he has no competing interests.
Magdalena Dąbrowska is a reviewer in this issue of the journal.